

تاریخ قراقویونلوها، آق قویونلوها و
اوایل دوران صفوی در کتاب

جواهر الاخبار

اثر بوداق منشی قزوینی

○ جمشید نوروزی

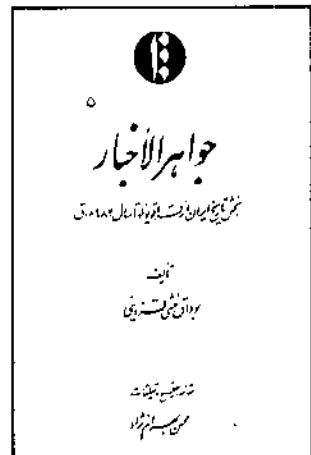
○ جواهر الاخبار (بخش تاریخ ایران از قراقویونلو تا سال ۹۸۴ ه.ق)
○ تالیف: بوداق منشی قزوینی
○ مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محسن بهرام‌نژاد
○ ناشر: میراث مکتوب، تهران، چاپ اول ۱۳۷۸، ۳۱۷ ص.

منابع و مأخذ تاریخ ایران بعد از اسلام، در مقایسه با دوره قبل از آن، فراوان و مختلف است. تاریخ‌های عمومی، تاریخ‌های سلسله‌ها و سلاطین، تاریخ‌های محلی، خاطرات، تراجم رجال، سفرنامه‌ها، کتب جغرافیایی، متن‌های ادبی، کتیبه‌ها، مهرها، سکه‌ها، مکاتبات رسمی و وقف‌نامه‌ها از جمله این مأخذ هستند. بدیهی است که ارزش این مأخذ، بسته به موضوع متفاوت است. اما در بین این منابع گونه‌گون، تاریخ‌های عمومی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. کثرت و گستره زمانی تاریخ‌های عمومی، نشان از رسم‌دیرینه در نگارش این قبیل مأخذ دارد. تاریخ‌های عمومی تا زمان حمله مغول، بیشتر به زبان عربی هستند مولفان آنها در تبیین وقایع تاریخی، به پیروی از شیوه حافظان حدیث، توجه خاصی به

ثبت وسائط و روایات مختلف داشته‌اند. تواریخ عمومی فارسی بعد از حمله مغول، از تنوع و کثرت قابل توجه برخوردار هستند ولی در مقایسه با تواریخ عام عربی دقت کمتری دارند. نکته مهم دیگر آنکه مطالب تاریخ‌های عمومی در خصوص حوادث و وقایع تاریخی قبل از حیات مولف، اغلب اقتباس یا تلخیص مطالب کتاب‌های قبلی است. با این وجود تاریخ‌های عمومی به دلیل دربرداشتن مطالب قابل توجه از مسائل دوران زندگی مولف و نیز استفاده از آثاری که اکنون در دسترس نیستند، از اهمیت زیادی برخوردارند. جواهر الاخبار تاریخی عمومی به حساب می‌آید. موضوع کلی آن شرح و نقل حوادث و وقایع تاریخی از آغاز خلقت تا سال ۹۸۴ ه.ق. است. کتاب بوسیله یکی از منشیان دیوانی صفویه - بوداق منشی قزوینی - نوشته شده است.

زندگی نامه مولف:

بوداق منشی قزوینی در (حدود) ۹۱۶ ه.ق. به دنیا آمده است. او «خط، ربط و مقدمات تحریر دیوانی» را در یکی از مکتب خانم‌های قزوین فرا گرفت و به کمک موقعیت اداری و حکومتی اقوام مادری،

در ۹۳۰ ه. ق. به عنوان «نویسنده و محرر» در «دفترخانه همایون» به کار پرداخت. یکسال بعد با همان سمت در دفتر رسیدگی و نظارت بر اموال بیوتات سلطنتی ادامه کار داد. بوداق منشی در بیشتر ایام حکومت طهماسب اول صفوی (۹۳۰-۹۸۴ ه. ق) شغل دولتی داشت. در این مدت از طرف دربار و حکام بناد، خراسان و گیلان، به سمتهای «منشی دیوان»، «نویسندگی لشکر»، «کلانتر»، «بوزیر و ممیز» و «مامور ثبت حساب مال و محصول» منصوب شد. از این میان منشی‌گری بهرام میرزا، برادر شاه طهماسب و حاکم گیلان اهمیت بیشتری داشت. در طی حکومت طولانی دومین شاه صفوی چند بار به اتهام مخالفت و اشتباهات کاری، مقام و ثروت خود را از دست داد. از جمله در دو سال آخر حکومت شاه طهماسب هیچ شغل حکومتی نداشت. با روی کار آمدن شاه اسماعیل دوم صفوی (در ۹۸۴ ه. ق) بوداق منشی کتاب تاریخی خود را که در ایام بیکاری ناخواسته نوشته بود به نام شاه جدید خاتمه بخشید و به امید دست یافتن به شغلی دیوانی و جبران گذشته، به شاه اسماعیل دوم اهداء کرد. از مابقی زندگی مولف بعد از این اطلاعی در دست نیست. (ص ۱۶-۳۹ پیشگفتار، ص ۱۸۷-۱۹۰ متن کتاب)

محتوای جواهر الاخبار:

مطالب کتاب در سه بخش کلی «دیباچه»، «مقدمتین» و «خاتمه» تنظیم شده است. دیباچه به بیان آفرینش عالم و آدم می‌پردازد. اما مطالب عمده کتاب با مبنا قراردادن زمان تولد رسول اکرم (ص) در قالب دو مقدمه آورده شده است.

مقدمه اول در سه «فصل» به ذکر حکومت سلاطین ایران قبل از اسلام می‌پردازد. در اینجا به پیشدادیان، کیانیان و ساسانیان تا آخر حکومت خسرو انوشیروان پرداخته است.

مقدمه دوم عمده مطالب کتاب را شامل می‌شود و در چهار «قسم» تنظیم شده است. قسم اول به بیان زندگی و احوال پیامبر گرامی اسلام (ص)، حضرت علی (ع)، امامان (ع) و شاهان ساسانی که بعد از ولادت پیامبر حکومت کرده‌اند اختصاص دارد.

قسم دوم مشتمل بر سه «مقاله» است مقاله اول به حکومت بنی‌امیه، مقاله دوم به حکومت بنی‌عباس و مقاله سوم به سلاطینی که معاصر خلفای بنی‌عباس بوده‌اند اختصاص دارد. خواه آنان که با موافقت عباسیان لقب و فرمان گرفته‌اند و خواه آنان که با عباسیان جنگ کرده‌اند. بدین ترتیب سومین مقاله در یازده «باب» به حکومت طاهریان، صفاریان، سامانیان، غزنویان، غوریان، آل بویه، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، اتابکان (فارس - عراق و آذربایجان)، اسماعیلیان و قراختائیان کرمان پرداخته است.

قسم سوم در سه باب می‌باشد. باب اول به سرگذشت و حکومت چنگیزخان و اولادش اختصاص یافته است. باب دوم در ذکر «احوال جمعی که در زمان چنگیز در هر جا سلطنت کرده‌اند و بعضی از آن جماعت در زمان امیر تیمور هم بوده است». بدین ترتیب این باب در پنج فصل به بیان سرگذشت و حکومت دودمان‌های زیر می‌پردازد: چوینان، ایلخانیان همزمان با تیمور، طایفه اینجو و آل مظفر که در فارس و کرمان حاکم بودند، ملوک کرت که «در زمان چنگیزیه و تیموریه» در هرات و غور بودند، و سربداران که در اواخر ایلخانیان به قدرت رسیدند. و اما باب سوم به «احوال امیر تیمور و اولاد او» اختصاص یافته است.

قسم چهارم در دو فصل به حکومت قراقویونلوها و آق قویونلوها منحصر است. و خاتمه مشتمل بر مطالبی در مورد «سلاطین صفویه حیدریه» است. مطالب خاتمه پس از ذکر نسب و احوال مشایخ طریقت صفویه، به روی کار آمدن شاه اسماعیل اول، حوادث دوران حکومت او و حکومت شاه طهماسب اول محدود می‌شود. (ص ۵۸-۶۰ متن کتاب)

منابع مولف:

نویسنده بیشتر مطالب کتاب را با استفاده از منابعی همچون صفوة الصفای ابن بزاز، مطلع السعدین و مجمع البحرین عبدالرزاق سمرقندی، تاریخ دیاربکره ابوبکر طهرانی، لب التواریخ میریحیی بن عبداللطیف قزوینی و تاریخ جهان آرای قاضی احمد غفاری نوشته است. همچنین به اقتضای شغل دیوانی و موقعیت اجتماعی خود از اسناد و مدارک دولتی، شنیده‌ها و نقل

تواریخ عمومی فارسی بعد از حمله مغول، از تنوع و کثرت قابل توجه برخوردار هستند ولی در مقایسه با تواریخ عام عربی دوران قبل از مغول دقت کمتری دارند

تاریخ‌های عمومی به دلیل دربرداشتن مطالب قابل توجه از مسائل دوران زندگی مولف و نیز استفاده از آثاری که اکنون در دسترس نیستند از اهمیت زیادی برخوردارند

جواهر الاخبار یک تاریخ عمومی به حساب می‌آید. موضوع کلی آن شرح و نقل حوادث و وقایع تاریخی از آغاز خلقت تا سال ۹۸۴ ه. ق. است. کتاب بوسیله یکی از منشیان دیوانی صفویه - بوداق منشی قزوینی - نوشته شده است

بوداق منشی در بیشتر ایام حکومت طهماسب اول صفوی (۹۳۰-۹۸۴ ه. ق.) شغل دولتی داشت. در این مدت از طرف دربار و حکام بغداد، خراسان و گیلان، به سمتهای «هنشی دیوان»، «نویسنده لشکر»، «کلاتر»، «وزیر و ممیز» و «هامور ثبت حساب مال و محصول» منصوب شد.

قول‌های رجال سیاسی و نظامی و شاهزادگان صفوی استفاده کرده است. بملاوه مشاهدات عینی مولف هم مبنای نوشتن پاره‌ای از مطالب بوده است. (ص ۴۱-۴۷ پیش گفتار)

انگیزه مولف :

به نظر می‌رسد انگیزه بوداق منشی از تالیف جواهرالخبار بیشتر علاقه شخصی وی به تاریخ بوده و دستور سلاطین و امرای صفوی در این امر مندرجی نداشته است (ص ۵۷ و ۱۰۰، متن کتاب). هر چند همانگونه که ذکر شد، در پایان به امید دست یافتن به مقام و ثروت، آن را به شاه اسماعیل دوم تقدیم کرده است. ولی از آنجایی که اثر را در زمان شاه قلی نوشته و اخبار زیادی از شاه جدید در آن نیآورده به غیر حکومتی بودن تالیف می‌توان امید داشت.

نسخه اصلی کتاب :

کتاب جواهرالخبار با خط نستعلیق در ۶۸۱ صفحه دست نویس ۱۹ سطر نوشته شده است. (احتمالاً) دست نوشته مولف در ۱۰۱۷ ه. ق. جوسیه شاه عباس اول وقف کتابخانه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی گردیده است. در پی حمله روس‌ها به ایران در زمان فتحعلی شاه این اثر به همراه پانصد نسخه خطی ارزشمند دیگر به تقلیس و از آنجا به کتابخانه آکادمی علوم لنین‌گراد منتقل می‌شود. بعدها از مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه ملی نگهداری می‌شود. (ص ۴۸-۴۹، پیش گفتار)

متن چاپ شده :

مصحح نسخه اصلی اثر را ندیده است و براساس اسناد مورد اشاره در ایران کار خود را انجام داده است. نکته دیگر آنکه مصحح همه کتاب را مورد تصحیح قرار نداده است بلکه یک پنجم کل آن (حدود ۱۲۶ صفحه دست‌نویس) را برای کار برگزیده است (همان جا، ص ۳۲-۳۳). آنچه فعلاً به صورت چاپی در اختیار ما است چند سطر از ابتدای کتاب، قسم چهارم مقدمه دوم و خاتمه کتاب است. این موارد مجموعاً در ۱۹۲ صفحه به چاپ رسیده است. از این حجم ۳۵ صفحه به حکومت طایفه قراقویونلو و آق قویونلو و ۱۴۷ صفحه به احوال مشایخ طریقت صفوی و حکومت شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب اول صفوی اختصاص دارد. مصحح دلیل انتخاب این حجم و این بخش‌ها را اهمیت مطالب جواهرالخبار برای اطلاع از چگونگی حکومت دو سلسله ترکمان و نیز ابتدای کار صفویان ذکر کرده است. (همان جا) بخش چاپ شده جواهرالخبار به دلیل آنکه مولف به عنوان منشی دیوانی در دستگاه حکام صفوی کار کرده است و از نزدیک شاهد بسیاری از وقایع بوده، از اهمیت و ارزش ویژه‌ای برخوردار است. علاوه بر آن نویسنده به بیان مطالب اجتماعی و اقتصادی و اصطلاحات دیوانی که در دیگر منابع کمتر به چشم می‌خورد می‌پردازد. همچنین از ثبت ظلم و ستم شاهان، حکام و شاهزادگان خودداری نورزیده

نویسنده به بیان مطالب اجتماعی و اقتصادی و اصطلاحات دیوانی که در دیگر منابع کمتر به چشم می‌خورد، پرداخته است

است، اضافه بر آن مولف با بیان سرگذشت و خصوصیات بعضی از صاحب منصبان و رجال اوایل حکومت صفویان، به جنبه‌های مثبت و متمایز اثر افزوده است. از این رو مورخان و پژوهشگران بعدی در آثار خود از این قسمت کتاب استفاده کرده‌اند. مصحح با آوردن مطالبی قابل توجه (۲۸ صفحه) در خصوص مولف و مطالب کتاب در پیشگفتار و نیز آوردن مطالب تکمیلی و توضیحات در قسمت تعلیقات (۱۳ صفحه) به استفاده بهینه از کتاب مدد رسانده است. اضافه بر این، کوشش شایان ذکر برای تنظیم ۵۰ صفحه فهرست‌های آیات قرآن مجید، اسامی اشخاص، اسامی مکانها، ملل و نحل، مشاغل و مناصب و لغات و اصطلاحات و ترکیبات از سوی مصحح، قابل تقدیر است.

چاپ دیگری از جواهرالخبار

- جواهر الاخبار (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۸۴ ه. ق.)
- تالیف: بوداق قزوینی
- به کوشش: محمدرضا نصیری و کونیچی ها نه دا
- ناشر: موسسه مطالعات فرهنگ‌ها و زبان‌های آسیا و آفریقا، توکیو ۱۹۹۹ م

در آخرین لحظات آماده شدن مقاله برای چاپ مطلع شدیم بخش تاریخ صفویه جواهرالخبار در سال ۱۹۹۹ م. در توکیو چاپ شده است. تصحیح این اثر را دکتر محمدرضا نصیری و یکی از ایرانشناسان ژاپنی، دکتر کونیچی هانه‌دا، برعهده داشته‌اند. ناشر کتاب، موسسه اطلاعات فرهنگ‌ها و زبان‌های آسیا و آفریقای دانشگاه توکیو می‌باشد جالب آن که ظاهراً مصححان و ناشرین هر دو چاپ مورد بحث (ایران و ژاپن) از کار یکدیگر بی‌خبر بوده‌اند. با این وجود هر دو، میکروفیلم موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران را مبنای کار خود قرار داده‌اند. حجم کتاب اخیر حدود ۲۹۰ صفحه و شامل این قسمت‌ها است: پیش گفتار مصححان (۱۲ صفحه)، متن انتخاب شده از جواهرالخبار (مشمول بر مطالب مربوط به تاریخ صفویه، از ابتدا تا سال ۹۸۴ ه. ق. در ۱۶۷ صفحه) و افزوده‌های مصححان (مشمول بر تعلیقات، فرهنگ لغات و اصطلاحات، فهرست‌های: آیات، اشعار، اشخاص، جاه، مشاغل و مناصب، ملل و نحل و کتابنامه در ۱۰۰ صفحه).

کوشش تصحیح کنندگان این اثر در ارائه مطالبی پیرامون زندگی مولف، منابع جواهر الاخبار، شیوه نگارش و ویژگی‌های اثر، تلاش برای رفع کاستی‌های متن از طریق مراجعه به منابع تاریخی این دوره، بیان اشتباهات تاریخی متن، شرح مختصر برخی وقایع و چهره‌های تاریخی ذکر شده در کتاب و تنظیم فرهنگ لغات و اصطلاحات و نیز انواع فهرست‌های مورد اشاره کمک مؤثری به استفاده بهینه از آن نموده است. علاوه بر این، چاپ کتاب روی کاغذ مرغوب و در قطع بزرگ‌تر از چاپ ایران و با حروف درشت و خوانا بر اشتیاق خواننده برای مطالعه اثر می‌افزاید. در اینجا مجال مقایسه دقیق‌تر کمیت و کیفیت مطالب دو چاپ جواهر الاخبار نیست امید است در آینده به این امر پرداخته شود.

مصحح همه کتاب را مورد تصحیح قرار نداده است آنچه در چاپ حاضر آمده شامل حکومت طایفه قراقویونلو و آق قویونلو، احوال مشایخ طریقت صفوی و حکومت شاه اسماعیل اول و شاه طهماسب اول صفوی است